

Розділ VIII. ФУНКЦІОНУВАННЯ ІМЕННИКА В УКРАЇНСЬКІЙ МОВІ В КІНЦІ XVIII – У ПЕРШІЙ ПОЛОВИНІ XIX СТ. НА СЛОБОЖАНЩИНІ

Морфологічний рівень мови так само, як і фонетичний, зазнаючи впливу різноманітних екстра- та інтралінгвальних чинників, змінюється та уніфікується. Відомим є той факт, що, незважаючи на уніфікацію флективної парадигми багатьох частин мови, морфологічна варіантність є ознакою сучасної української літературної мови.

Наприкінці XVIII - у першій половині XIX ст. іменник, найголовніша частина колишньої здавна сформованої групи імен, зазнавав продовження процесу усталення відмінкової парадигми. Спробуємо подати характеристику іменникових флексій та визначити основні зовнішньо- та внутрішньосистемні причини флективного варіювання іменників. На думку І.Г.Матвіяса, "іменникові форми й на сьогодні є актуальною проблемою для дослідження. Усі граматичні категорії іменника вимагають поглибленого теоретичного вивчення. Найактуальнішим нам видається аналіз варіантності в складній системі іменникових граматичних структур" [11, с.4].

1. Перша відміна. Однина

Почнімо з розгляду закінчень родового відмінка однини іменників першої відміни.

"У родовому відмінку однини всі іменники першої відміни, незалежно від колишньої приналежності до певних осців, мають в українській літературній мові ... закінчення *-и* ← *-ы* (у твердій групі), *-і* (*-ї*) ← *-и* або *-ѣ* (у м'якій та мішаній групах)" [1, с. 75].

Якщо розглянути родовий однини іменників першої відміни під сучасним кутом зору, зазначимо, що, по-перше, відсутні граматичні варіанти

в цьому відмінку як у мові творів Г.Квітки, так і його сучасників, по-друге, ці іменникові форми, зокрема, *хати* (109), *нужди* (69), *міри* (54), *душі* (52), *церкви* (51), *землі* (36) тощо, відповідають нормам сучасної української літературної мови.

Подібне спостерігаємо й у давальному відмінку в однині іменників першої відміни: *матері* (81), *жінці* (26), *думці* (31), *сироті* (7), *хазяйці* (6), *панночці* (5), *землі* (3), *музиці* (3) та ін.

За матеріалами СВН, у мові творів Г.Квітки знаходимо пару граматичних варіантів, ужитих з однаковою частотністю: *Микиті* (1) та *Микитові* (1). Останній неuzuальний варіант виник, напевно, внаслідок граматичної аналогії до іменників II відміни.

Форми іменників першої відміни в однині у знахідному відмінку вживаються з нормативною з сучасного погляду флексією *-у (-ю)* без паралельних утворень: *хату* (144), *руку* (54), *правду* (44), *худобу* (39), *шию* (38), *славу* (30), *хустку* (27), *лавку* (24), *роботу* (23), *кімнату* (22), *потилицю* (20), *неділю* (18) та багато ін.

“В орудному відмінку однини іменники першої відміни в літературній мові мають незалежно від місця наголосу в слові закінчення *-ою* для твердої групи і *-єю (...-сю)* для м’якої та мішаної груп” [1, с. 78]. Для досліджуваного нами періоду характерним є чітке та послідовне розмежування твердої, м’якої основ та основ на *ж, ч, ш*:

- іменники першої відміни з твердою основою у формі орудного однини представлені у 184 статтях 546 разів з флексією *-ою*: *рукою* (48), *головою* (31), *жінкою* (27), *ласкою* (23), *дорогою* (22), *ногою* (19), *думкою* (17), *ступою* (11), *хусточкою* (10), *дочкою* (9), *силою* (9) тощо;

- м’яка група іменників першої відміни орудного однини з флексією *-єю* зафіксована у 31 словниковій статті. Загальна кількість таких слововживань дорівнює 86: *панею* (21), *вулицею* (8), *молодицею* (6), *брехнею* (4), *землею* (4), *попадею* (4), *скринцею* (4), *палицею* (3), *сім’єю* (3), *волею* (2) та под.;

• іменники першої відміни, що належать до мішаної групи, уміщені в 7 словникових статтях і вжиті Г.Квіткою 15 разів: *душею* (9), *кашею* (1), *кручею* (1), *рожею* (1), *сторожею* (1) тощо.

Лише три іменники мішаної групи, ймовірно, унаслідок впливу іменників твердої основи приймають закінчення *-ою*: *мишою* (1), *одежею* (1), *секретаршою* (1).

Розрізняються флексії орудного однини іменників першої відміни й у мові творів М.Костомарова та Я.Щоголева: *травою, водою, луною, шаблею, душею* тощо. Форма *рожею*, яку знаходимо у творах М.Костомарова, можливо, внаслідок аналогії до форм твердої групи, має флексію *-ою*. Подібними причинами пояснюємо й функціонування у мові творчості Я.Щоголева форми *пожежею*.

Звертає на себе увагу той факт, що в досліджуваній період майже послідовно розрізняються флексії орудного однини іменників твердої, м'якої та мішаної груп і вивчені нами словоформи не мають граматичних варіантів, у той час як "майже в усіх говорах української мови (пор. і в "Кобзарі" Шевченка...) досить виразно виступає тенденція до уніфікації закінчень орудного відмінка однини твердої, м'якої і мішаної груп іменників першої відміни" [1, с. 79].

Відсутні у мові творів Г.Квітки діалектні форми на *-ой, -ей*. Це свідчить про нормативні тенденції мови творів письменника. Для сучасного стану слобожанських говорів характерне паралельне уживання флексій *-ой (-ей)* та *-ою (-єю)* в орудному однини іменників жіночого роду першої відміни [2, с. 192].

Як бачимо з наведених словоформ, тверда група є сильним чинником, який впливає на уніфікацію форм. У наш час це явище властиве слобожанським говорам. Майже повна відсутність таких уподібнених форм орудного однини у мові творів Г.Квітки свідчить про високий ступінь відповідності основним нормативним тенденціям української літературної мови.

Місцевий відмінок іменників I відміни в однині у мові творів Г.Квітки не має морфологічних варіантів. Незалежно від походження, закінчення *-і* закономірно вжите у словоформах *вулиці (43)*, *думці (31)*, *церкві (26)*, *душі (25)*, *землі (17)*, *правді (17)*, *лаві (15)*, *лавці (15)*, *шиї (13)*, *Ганчарівці (12)* та багатьох інших, які не мають паралельних граматичних утворень.

2. Перша відміна. Множина

Як відомо, "і для літературної української мови, і для українських говорів основними формами родового відмінка множини іменників першої відміни є форми з чистою основою (нульовим закінченням)" [1, с. 84]. Таких форм у СМК нараховуємо 273, і зафіксовані вони у 112 словникових статтях: *ніг (35)*, *рук (27)*, *пісеньок (15)*, *книжок (12)*, *церков (9)*, *слізочок (7)* та ін. Указані форми не мають морфологічних варіантів, так само, як і форма *баб (3)*, що в сучасних слобожанських говорах виступає найбільш поширено у формі *бабів* [10, с. 177]. Родовий відмінок множини іменника *шпалера* представлений двома морфологічними варіантами – *шпалерів (4)* та *шпалер (1)*.

Л.А.Булаховський, досліджуючи це питання, зазначає, що "у говірках широко відоме також закінчення *-ів* також у іменників жіночої відміни на *-а (-я)*" [3, с. 296]. Відповідає нормам сучасної української літературної мови пара граматичних варіантів *губ (1)* і *губів (2)*. Морфологічні варіанти *старостів (14)*, *старост (1)* також ужиті з флексією *-ів* та з нульовим закінченням.

Відсутність граматичної варіантності у мові творчості Г.Квітки та його сучасників спостерігаємо в давальному відмінку: *молодицям (4)*, *жінкам (2)*, *рукам (2)*, *сиротам (2)*, *сім'ям (1)*, *удовам (1)*, *хазяйкам (1)* тощо.

Флексії знахідного множини іменників першої відміни в сучасній українській літературній мові збігаються або з формою називного відмінка множини (стосовно іменників – назв речей, явищ, процесів, понять і в деяких

випадках – назв істот) або з формою родового відмінка множини (в іменниках – назвах осіб та істот) [1, с. 86]. У досліджуваній період флексії знахідного множини іменників першої відміни розподіляються таким чином:

- однакову форму з формою родового відмінка множини мають 47 іменників на позначення істот, що їх знаходимо у 25 словникових статтях СМК: *відьом* (8), *сиріток* (5), *сиріточок* (5), *собак* (3), *баб* (2), *кіп* (2), *коровайниць* (2), *молодиць* (2), *сиріт* (2) тощо;

- флексію *-і (-и)*, тотожну з формою називного відмінка множини, мають 489 іменників - назв речей, явищ, процесів, зафіксовані у 84 словникових статтях: *руки* (151), *ноги* (68), *сльози* (33), *коси* (14), *поли* (14), *книжки* (13), *молитви* (9), *ленти* (7), *слізеньки* (7), *лавки* (6), *плахти* (6), *пори* (6), *химери* (6), *юпки* (6), *соняшниці* (5), *ложки* (5), *миски* (5), *палички* (5), *подушки* (5), *свічки* (5), *комори* (4), *ложечки* (4), *онучі* (4), *пісеньки* (4), *свічечки* (4), *щок* (4) і т. ін.;

- знаходимо такі форми, що паралельно приймають як нульову флексію, так і закінчення називного відмінка. Таких варіантних пар три: *крашанки* (2) та *крашанок* (1), *свашок* (2) й *свашки* (1), а також *пісні* (3) та *пісень* (3).

Відзначаємо так само, як і в попередніх випадках, незначну кількість граматичних варіантів порівняно з загалом та майже повну відповідність нормативним тенденціям сучасної української літературної мови.

Іменники першої відміни в орудному відмінку множини вживаються з нормативними флексіями *-ами* (для твердої та мішаної груп) і *-ями* (для м'якої групи) [1, с. 86]. Іменники твердої групи в орудному однини представлені в 76 словникових статтях 241 раз: *руками* (64), *ногами* (32), *підковами* (7), *рученьками* (7), *паличками* (6), *пісеньками* (6), *дочками* (5), *подругами* (5), *різками* (5), *жінками* (4), *квітками* (3), *купами* (3), *модами* (3), *невістками* (3), *хустками* (3) тощо. А м'якої - відповідно 4 рази у 3 статтях: *піснями* (2), *сім'ями* (1), *трясцями* (1). Зазначені форми не мають граматичних варіантів.

Відповідають нормам сучасної української літературної мови з погляду флективного оформлення морфологічні варіанти *слізьми* (27), *сльозами* (6).

Відповідно до норм сучасної української літературної мови, у місцевому множини іменників першої відміни виступає флексія *-ах (-ях)* [1, с. 87]. 85 словникових статей подають слова, вжиті в такій формі. З усталеною флексією *-ах (-ях)* зафіксовано в 45 словникових статтях 64 слововживання іменників, наприклад: *подушках* (7), *колодках* (5), *ногах* (4), *паннях* (2), *сльозах* (2), *щочечках* (2), *мазницях* (1), *марах* (1), *колясах* (1), *котицях* (1), *попадях* (1) *прикладках* (1), *ризах* (1) та ін. Знаходимо й морфологічні варіанти з перевагою нормативної флексії, а саме: *руках* (33) та *рукам* (5), *книжках* (4) і *книжкам* (2).

З перевагою неусталеного закінчення СМК фіксує такі пари морфологічних варіантів: *сторонам* (8) та *сторонах* (2), *п'ятінкам* (3) та *п'ятінках* (1), *лавкам* (2) й *лавках* (1), *дорогах* (1) і *дорогам* (2).

По одному разу вжиті варіантні форми *слободах* (1) та *слободам* (1), *квартирах* (1) і *квартирям* (1).

20 словникових статей репрезентують 35 іменників жіночого роду I відміни, вжитих у формі місцевого множини виключно з флексією *-ам*. Це, зокрема, такі слова, як *хатам* (11), *книгам* (3), *губерніям* (2), *домовинам* (2), *кишеням* (2), *ямам* (1), *харчевням* (1), *скриням* (1), *силам* (1), *селянкам* (1), *пляшкам* (1), *пазухам* (1), *молодичкам* (1), *мойкам* (1), *горам* (1), *жінкам* (1), *зорям* (1), *стінам* (1) тощо. Для сучасної української літературної мови такі форми не є характерними, вони вийшли з ужитку [8, с. 11], хоча подекуди й зустрічаються у південно-східних говорах [11, с. 79]. Таким чином, відсоткове співвідношення форм, тотожних сучасним нормативним, становить 66% для словникових статей та 54% для словоформ.

3. Друга відміна. Однина

У родовому відмінку в однині іменники другої відміни середнього роду мають тільки флексію *-а (-я)*. 99 словникових статей уміщують 582 слововживання іменників середнього роду другої відміни у формі родового однини, що відповідають нормам сучасної української літературної мови і не мають граматичних варіантів: *серця (65), слова (54), місця (47), щастя (42), добра (36), села (32), письма (28), сонця (20)* тощо.

Розглянемо докладніше флексії родового відмінка однини іменників другої відміни чоловічого роду. Науковці диференціюють семантику таких іменників і відзначають, що "закінчення *-а (-я)* і *-у (-ю)* розрізняє семантику не відмінкову, а лексичну. Певні флексії властиві певним семантичним розрядам іменників" [9, с. 34]. Згідно з нормами сучасної української літературної мови, флексія *-а (-я)* поширюється на такі спеціалізовані групи іменників чоловічого роду (виділяємо, послуговуючись СМК, групи на підставі сучасних досліджень учених [5, с. 354-355] та чинного правопису):

1. різноманітні назви осіб та істот (загальні назви, імена, прізвища, прізвиська, персоніфіковані предмети і явища). Отже, 103 словникові статті СМК уміщують такі іменники. Їх кількість дорівнює 571: *Бога (56), батька (53), чоловіка (37), пана (23), хазяїна (21), копитана (20), мужика (20), сина (20), сотника (15), царя (15), дяка (13), губернатора (12), писаря (12), отця (11), попа (11), брата (10), справника (10), москаля (7), панотця (7), жениха (6), найомщика (6)* та багато ін.
2. назви конкретних обчислюваних предметів. З усталеною флексією вжито 143 іменники у 45 словникових статтях: *клаттика (1), клубочка (1), ключа (1), коржа (1), кошика (1), куска (1), ослона (1), ставка (9), садка (4), садочка (1), стиха (1), устава (1), часословця (1), ящика (1)* тощо. У цій підгрупі відзначаємо лише одну пару морфологічних варіантів, що репрезентують усталені нормативні флексії *-а*: *стола (18)*

- та -у - *столу* (2). Лексема *поїзду* (1) вживається з ненормативною флексією -у, що, на нашу думку, викликане ознакою процесуальності.
3. топоніми – назви населених пунктів незалежно від позиції наголосу: *Пирятина* (3), *Коломака* (1), *Конотопа* (1), *Люботина* (1), *Шльонська* (1).
4. назви мір довжини, площі, ваги, об'єму, грошових одиниць, часові та числові назви: *тижня* (5), *п'ятака* (3), *рубля* (3), *полудня* (2), *аршина* (1), *полтинника* (1), *хвунта* (1). До цієї мікрогрупи належить також як нормативні відхилення від загального правила, а саме іменники з флексією -у у формі родового однини: *часу* (39), *року* (1), - так і говіркові елементи, що функціонували в досліджуваній період як морфологічні варіанти паралельно з лексемами, відповідними нормам сучасної української літературної мови. Так, із нормативною флексією вжито слова *обіду* (1), *світу* (1), у той час як іменники *обіда* (5) та *обід* (18), уживані з прийменниками *до*, *після*, а також варіант *світа* (6) репрезентують відхилення від норм, властиве слобожанським говорам. Форми, представлені у варіантній парі *году* (7) і *года* (5) та лексеми *півгоду* (2), мають закінчення -у, ймовірно, внаслідок граматичної аналогії до слова *року*;
5. назви будівель, споруд, приміщень та їх частин: *двора* (35), *хутора* (8), *порога* (3), *монастиря* (2), *криласа* (1), *куреника* (1), *кутка* (1), *містка* (1), *млинка* (1), *покутя* (1), *трахтиря* (2), *хліва* (1), *цвинтаря* (1). У вказаній підгрупі приймають флексію -у та відповідають нормам сучасної української літературної мови іменники *дому* (8), *мосту* (6), *собору* (1), *шинку* (6). Відзначаємо перевагу ненормативної з погляду сучасних літературних норм форми в парі морфологічних варіантів *города* (27) та *городу* (1), що є, ймовірно, говірковим явищем. У досліджуваній період із паралельними флексіями функціонують архаїзми *острога* (6) *острогу* (1).

Закінчення -у властиве іменникам, що позначають:

1) матеріали і речовини, а також назви рослин, форма яких співвідноситься не з одиничними предметами, а з нерозчленованою сукупністю:

- назви харчових продуктів, страв та напоїв: *борщу (9), чаю (6), кав'яру (4), перцю (4), меду (3), напитуку (2), сиру (2), борщичуку (1), окропу (1), сіривцю (1), уксусу (1) холодцю (1)*, але, в свою чергу, відповідає нормам сучасної української літературної мови іменник *хліба (65)* у формі родового однини;
- назви рослин: *хрину (3), льону (2), маку (1), пасльону (1), рогозу (1), ромену (1), терличу (1), чорносливу (1), шапрану (1)*, але й у цій мікрогрупі спостерігаємо нормативне відхилення від зазначеної закономірності. Лексеми *вівса (3)* та *овса (3), вівсеця (1)* вжиті з нормативною флексією *-а(-я)*;
- назви речовини, матеріалу: *пані/є/ру (3), поту (2), ладану (1), ситцю (1), полуатласу (1), тютюну (1)*;

2) 2) слова зі значенням місця, простору, а також зменшені форми на -к: *лісу (4), ліску (2), ярмарку (2), валу (1), кругу (1)*. У вказаній групі СМК подає морфологічні варіанти *горба (4)* та *горбу (3)*, останній із яких є говірковим;

3) 3) явища природи: *дощу (12), дощичуку (2), льоду (1), снігу (3), неврожая (1), холоду (3)*, але спостерігаємо й парні варіантні утворення *вітру (7)* та *вітра (2)*, останнє з яких ужите у мові творів Г.Квітки з меншою частотністю з ненормативною флексією *-а* і є, напевне, говірковим. У парі морфологічних варіантів *сход (10)* та *сходу (1)*, вживаних з прийменниками *до, після*, навпаки, переважає діалектна форма;

4) почуття, психічний стан, захворювання: *куражу (2), недосмотру (1), переляку (12), перепою (4), запрету (1), гніву (5), покою (3), помислу (1), почину (2), почоту (1), приступу (6), укору (1), спокою (1)* а також парні утворення *сорому (7)* й *сороба (8)*, у другому випадку відзначаємо незначну перевагу у вживанні ненормативної форми, що, напевне, є

говірковою. Синонімом до вказаних слів виступає іменник у формі родового однини *стида* (7), котрий, як ми вважаємо, є русизмом, що й вплинуло на його флективне оформлення;

- 5) абстрактні поняття, терміни, назви суспільно-політичних, економічних, релігійних та інших напрямів, угруповань: народу (39), роду (33), ладу (19), сміху (19), закону (12), товару (12), просвітку (9), талану (8), разу (7), допросу (5), кошту (5), росту (5), товку (5), торгу (5), миру (4), ранку (4), реготу (4), скарбу (4), случаю (4), страху (4), шлюбу (4), прикладу (3), розходу (3), щоту (3), резонту (2), розбору (2), походу (2), прав'янту (2), сорту (2), чину (2), наряду (1), обиску (1), огляду (1), переладу (1), посту (1), поводу (1), посаду (1), приміру (1), разиночку (1), розору (1), розпорядку (1), рум'яницю (1), синтаксису (1), спіху (1), указу (1). Випадок морфологічного варіювання лексем *розуму* (26) та *розума* (1), на нашу думку, виник унаслідок аналогічних причин, останній варіант ужито в лексемі *ума-розума*. Принагідно зауважимо, що вживається у мові творів Г.Квітки й русизм *ума* (16). Русизмами, на нашу думку, є й іменники *спроса* (1) і *спросу* (1). Не мають семантико-стилістичної диференціації паралельні форми *приходу* (2) і *прихода* (1), що належать до церковної лексики. Як свідчать матеріали СМК, у цій підгрупі наявні морфологічні варіанти *духу* (33) та *духа* (2), остання варіантна лексема, ймовірно, внаслідок аналогічного впливу російської мови приймає флексію *-а*. Стилістичними причинами пояснюємо морфологічне варіювання в лексемах *порядку* (12) і *порядка* (2). Іменник *порядка*, який приймає ненормативну флексію *-а*, обидва рази вжитий у мові персонажа Шельменка, що є стилізованою під стару книжну та російську мову. Відповідає нормам сучасної української літературної мови словоформа *язика* (2). Той факт, що абстрактні іменники приймають, як правило, флексію *-у*, вплинув на виникнення ненормативного омоніма *язику* (1), вжитого у Г.Квітки у значенні "мова" [4, II, с. 247]. Семантика ненормативного паралельного

утворення *сліда* (1), що означає конкретний предмет - застиглий слід людини [4, II, с. 198], вплинула на прийняття флексії *-а*, в той час як нормативну форму *сліду* вжито 5 разів. З усталеною флексією функціонує лексема *поклону* (1), на відміну від говіркової форми *поклону* (1). Аналогічним впливом російської мови пояснюємо незначну перевагу у вживанні закінчення *-а* в терміні *суда* (11), поряд із нормативною лексемою *суду* (9). Переважає ненормативний морфологічний варіант у парі *танця* (6) й *танцю* (1). Флексію *-а* приймають іменники *празника* (6), *гоцака* (4), *прочухана* (1), *облизня* (2), *бариша* (1), *Спаса* (1). На нашу думку, вживання флексії *-а* пояснюється семантичними особливостями виокремлених слів, усі вони відповідають нормам сучасної української літературної мови. Певно, говірковою є форма *сна* (1).

Необхідно зазначити, що сучасний етап, за спостереженнями дослідників, значно ширшим використанням флексії *-у* в родовому однини чоловічого роду в слобожанських говорах порівняно з літературною мовою [2, с. 189].

Для давального відмінка однини іменників другої відміни, як відомо, характерні закінчення *-ові*, *-еві* (*-єві*) та *-у*, *-ю*, успадковані від іменників давніх *-ǫ-*, *-jǫ-* основ, які мали флексію *-у* (*-ю*), та іменників *-й-* основ, що приймали закінчення *-ови*. У відмінковій парадигмі іменника сучасної української літературної мови “флексії *-ові*, *-еві* (*-єві*) – найуживаніші флексії в іменниках чол. роду, особливо в назвах осіб” [1, с. 92].

Л.А.Булаховський, пишучи про найважливіші морфологічні риси південно-східного наріччя, зауважує, що типовим є “закінчення давального (місцевого) відмінка однини II відміни чоловічого, а іноді й середнього роду на *-ові*, *-еві* (місцевого *-і*, *-ові*, *-єві*) поряд з *-у*, *-ю* [3, с. 19-20].

34 словникові статті репрезентують 52 іменники чоловічого роду другої відміни, ужиті Г.Квіткою у давальному відмінку однини з закінченням *-у* (*-ю*), які не мають варіантів. Це, наприклад, такі лексеми на позначення

осіб та істот, як *нелюбу* (4), *отцю* (4), *государю* (3), *хорунженку* (3), *ворогу* (2), *господу* (2), *майору* (2), *мужу* (2) тощо.

Кількість слововживань іменників чоловічого роду другої відміни з флексіями *-ові*, *-еві* становить відповідно 78 форм у 24 словникових статтях. Серед них, наприклад, лексеми *чоловікові* (31), *панотцеві* (11), *попові* (5), *губернаторові* (4), *купцеві* (3), *хлопцеві* (3), *паничеві* (2), *тестеві* (2), *шинкареві* (2) та ін.

Представлені й морфологічні варіанти іменників чоловічого роду другої відміни в давальному відмінку однини. 7 словникових статей уміщують такі паралельні форми, в яких флексія *-ові (-еві)* домінує: *музикові* (10) і *музику* (4); *копитанові* (6) й *копитану* (1); *братові* (3) та *брату* (2); *дякові* (3) і *дяку* (2); *цареві* (7) й *царю* (1); *батькові* (36) та *батьку* (2), знаходимо дублетну форму зі збереженням флексії *-ови - батькови* (1), яка не є характерною для сучасних південно-східних говорів [3, с. 95]. Цей рецесивний варіант, ужитий лише один раз, дозволяє унаочнити динаміку усталення флексій давального відмінка іменників чоловічого роду однини. Унаслідок аналогічного впливу іменників на позначення осіб виник граматичний варіант *народові* (2) та *народу* (1).

Частотне співвідношення лексем із закінченнями *-ові (-еві)* та *-у* становить відповідно 68 та 10 слововживань. Деякі власні назви (наприклад, *Демкові*, *Левкові*, *Петрові*, *Потанові*, *Трохимові* та ін.) уживаються тільки з цим закінченням. Власні назви також утворюють паралельні форми, як-от *Василеві* (8) і *Василю* (1), *Костеві* (7) і *Костю* (1) тощо.

12 словникових статей представляють перевагу у вживанні слів із флексією *-у (-ю)*. Загальна кількість слів з *-у (-ю)* – 181, з *-ові (-еві)* – 31: *Богу* (117) та *Богові* (4); *пану* (23) і *панові* (8); *хазяїну* (11) та *хазяїнові* (1); *писарю* (8) й *писареві* (7); *справнику* (6) та *справникові* (5); *братіку* (4) і *братікові* (1); *братчику* (3) та *братчикові* (1); *сотнику* (3) й *сотникові* (1); *князю* (2) і *князеві* (1); *отаману* (2) та *отаманові* (1); *супостату* (2) й *супостатові* (1).

У деяких випадках однаковою є кількість форм давального однини чоловічого роду на *-ові (-еві)* та *-у (-ю)*: *синові (4)* та *сину (4)*; *парубкові (1)* і *парубку (1)*; *хлопчику (1)* та *хлопчиківі (1)*.

Матеріали “Словника мови творів Г.Квітки-Основ’яненка” були використані Л.Веневцевою в дослідженні “Флексії давального однини іменників другої відміни у творах Л.Глібова” [4, с. 74]. У статті порівнюється вживання флексій іменників чоловічого роду в давальному відмінку однини у творах Л.Глібова, Є.Гребінки, “Словнику мови творів Шевченка” і “Словнику мови творів Г.Квітки-Основ’яненка”. Так, автор дійшла висновку про перевагу у вживанні у творах Т.Шевченка та Л.Глібова форм з *-ові, -еві*.

Маючи тепер уже у своєму розпорядженні не лише тритомний “Словник мови творів Г.Квітки-Основ’яненка”, а й додаток до нього “Словник власних назв” (перебуває у друкованій формі), можна ще раз підтвердити вже висловлену в статті думку, що у творах Г.Квітки-Основ’яненка значно переважають форми з *-ові, -еві* над *-у, -ю*. За нашими підрахунками, такі форми становлять близько 70% від загальної кількості слововживань іменників другої відміни чоловічого роду на позначення істот у формі давального однини.

Іменники чоловічого роду у формі давального відмінка однини, вжиті у творах харківських поетів-романтиків, по-перше, не мають граматичних варіантів. По-друге, значною є перевага форм з флексіями *-ові, -еві* в іменниках на позначення істот: *Максимові, котові, женихові, хлопцеві, мужикові, панові, туркові, козакові, Богові* тощо. Лише у творах Я.Щоголева знаходимо морфологічні варіанти з перевагою форм на *-ові*: *Богові (4)* та *Богу (3)*, *козакові (4)* та *козаку (1)*.

Решта іменників другої відміни в давальному відмінку однини, що містяться у СМК та СВН, розподіляються таким чином: переважна кількість лексем ужита з флексіями *-у (-ю)*, а саме - 57 слів у 23 словникових статтях, наприклад, *миру (8)*, *началству (8)*, *серцю (8)*, *артукулу (4)*, *милосердию (3)*, *чорту (3)*, *дому (2)*, *допросу (2)*, *сватанню (2)*, *селу (2)*, *серденьку (2)*, *слову*

(2) та ін. Лише три словникові статті СМК подають іменники чоловічого роду у формі давального однини, які не мають паралельних форм на *-у*: *хлібові* (2), *горобцеві* (1), *коневі* (1).

Порівняно невеликою є кількість паралельних форм назв неістот з зазначеними флексіями. Це морфологічні варіанти роду Це морфологічні варіанти *роду* (2) та *родові* (1), *сухареви* (2) й *сухарю* (1).

У сучасних слобожанських говорах у давальному однини іменників чоловічого роду переважно вживається флексія *ові*, *-еві*, це закінчення, яке є "найхарактернішим для південно-східних говорів" [10, с.107], "становить біля 90% всіх випадків вживання форм давального відмінка від іменників цієї категорії" [10, с. 179].

У другій відміні іменників у знахідному однини форми, співвідносні з називним відмінком однини, представлені у 281 словниковій статті, частотність становить 1416 слововживань: *хліб* (78), *село* (57), *раз* (50), *слово* (43), *лихо* (42), *світ* (38), *стіл* (32), *ніс* (27), *лоб* (26), *рот* (26), *пояс* (25), *порядок* (24), *розум* (24), *суд* (20), *лепорт* (19), *серце* (19), *письмо* (17), *час* (17), *царство* (13), *народ* (12), *поход* (12), *празник* (12), *тиждень* (12), *місяць* (11), *очіпок* (11), *платок* (11), *плече* (11), *чуб* (11), *місце* (10), *острог* (10), *ярмарок* (10) та багато ін.

Форми, тотожні родовому відмінку однини, як свідчать матеріали СМК, такі:

- назви осіб та істот у формі знахідного однини, які прийняли нормативну флексію *-а* і не мають паралельних утворень, розміщені у 75 словникових статтях, їх кількість складає 425 слововживань: *пана* (43), *чоловіка* (40), *мужика* (32), *сина* (25), *копитана* (21), *сотника* (21), *отця* (14), *коня* (13), *справника* (13), *хлопця* (13), *панотця* (11), *парубка* (9), *майора* (8), *царя* (8), *панича* (5), *хлопчика* (5) тощо;

- назви конкретних обчислюваних предметів: *pistoля* (4);

- назва часового проміжку *Спаса* (1) та грошової одиниці *четвертака* (2);

• іменники, що означають назву матеріалу, речовини, та абстрактні іменники: *імберю (1), маку (1), чорнобривцю (1), продукту (1), льоту (1), страху (1)*;

• іменник *коровода (3)*, в якому флексія *-а* не відповідає нормам сучасної української літературної мови.

Наявні в досліджуваній період і такі форми, що у знахідному відмінку в однині вживаються паралельно, означають назви істот, співвідносні з називним та родовим відмінками однини: *товар (20), товару (3); закон (19), закону (1); коровай (10), короваю (1); совіт (8), совіту (1); ус (4), вус (1), уса (1); шаг (2), шага (2); труд (2), труда (1)*. За нашими спостереженнями, значно переважають форми, тотожні називному відмінку однини. Як бачимо, істотних змін у флективному оформленні іменників II відміни однини у знахідному відмінку не відбулося. Для сучасних слобожанських говорів властиве переважне вживання у знахідному відмінку в однині іменників на означення істот у формі, тотожній називному однини [10, с. 180].

Іменники другої відміни однини в орудному відмінку приймають закінчення *-ом, -ем (-єм)* та *-ям* [10, с. 96]. Розподіляються флексії орудного однини таким чином:

- іменники чоловічого та середнього роду, що належать до твердої групи, мають флексію *-ом*. СМК подає 174 словникова статті, котрі вміщують подібні лексеми. Загальна кількість їх уживань дорівнює 519: *словом (38), оком (26), паном (25), сотником (14), хлібом (14), парубком (11), мужиком (10), хазяїном (10), добром (8), платком (8), язиком (8), язиком (8), народом (7), тілом (7), столом (6), усом (6), часом (6), обідом (5), оружжом (5), поясом (5), роздумом (5), ціпом (5)* тощо;

- флексію *-ем* (після *-j* та апострофа графічно *-єм*) мають іменники чоловічого та середнього роду мішаної та м'якої груп. Представлені ці форми у СМК у 53 словникових статтях 153 рази: *писарем (14), манівцем (13), отцем (13), пальцем (12), панотцем (11), зятем (3), морем (3),*

москалем (3), секретарем (3), хлопцем (3), горем (2), конем (2), лікарем (2), мечем (2), плечем (2), постосм (2), приятелем (2), свідителем (2), часм (2) та ін.

Для сучасних слобожанських говорів притаманне явище зміни флексії *-ем* унаслідок аналогії, через яку іменники колишньої *-jǫ-* основи з основами на м'які приголосні *жс, ч, ш* в орудному відмінку в однині приймають закінчення твердих основ *-ом* [6, с. 262]. Іменник *мужом* (3), ужитий Г.Квіткою з флексією *-ом*, таким чином, із сучасного погляду є діалектизмом.

У харківській періодиці початку ХІХ ст., як указує М.А.Жовтобрюх, спостерігається закінчення *-им* в орудному відмінку власних географічних назв з суфіксом *-ів*: *тидь Харьковымъ* [7, с. 45]. У СМК зафіксовано нормативну згідно з сучасними літературними нормами форму за *Харьковом* (1). Отже, у мові творів Г.Квітки є свідчення втрати прикметникової парадигми й перехід згаданої форми до іменників.

Згідно з нормами української літературної мови, “флексію *-ям* мають тільки іменники сер. роду, що кінчаються на *-я*” [1, с. 96]. СМК подає лише вісімнадцять іменників у формі орудного відмінка однини, що належать до цієї групи. Усі вони відповідають нормам сучасної української літературної мови і не мають морфологічних варіантів: *кулаччам* (5), *щастям* (5), *павутинням* (2), *зіллям* (1), *листям* (1), *насінням* (1), *сватанням* (1), *ушестям* (1), *хлипанням* (1).

У місцевому відмінку однини іменників другої відміни в сучасній українській літературній мові виступають флексії *-ові (-еві, -єві)*, *-у (-ю)*, *-і (-ї)*, що виникли внаслідок змішування та перегрупування давніх іменникових основ [1, с. 97]. Розглянемо докладніше випадки вживання Г.Квіткою зазначених форм іменників другої відміни. Варіантність закінчень іменників другої відміни у місцевому однини була об’єктом дослідження вчених. Так, колективна монографія “Морфологічна будова сучасної української мови” репрезентує ґрунтовне, як на наш погляд, дослідження варіантних флексій

місцевого відмінка іменників другої відміни в однині під кутом зору дії різноманітних внутрішньосистемних чинників. “Морфемна будова слова впливає на вибір варіантних флексій місцевого відмінка. Варіантні закінчення *-і* та *-у* розподіляються звичайно так: прийменники *в (у), на, при* вживаються із закінченням *-і*, а прийменник *по* - із закінченням *-у*” [12, с. 84].

У досліджуваній нами період виокремлені флексії функціонували таким чином. Якщо іменник ужито з прийменником *у*, то він має флексію *-і*: *у/в городі (29), у/в світі (16), у царстві (14), у животі (10), уві сні (10), ув оці (7), у печлі (6), у каптані (5), у мужицтві (4), у почоті (3), у/в кашуці (2), у лепорті (2), у маслі (2), у ремесстві (2), у просі (2), у приводі (2), у правленні (2), у поході (2), у маї (1), у хліві (1), у хлівці (1)* та багато ін.

Досить цікавим, на наш погляд, є випадок відповідності сучасним нормативним тенденціям у вживанні закінчення *-у* залежно від наголосу в деяких іменниках чоловічого роду з рухомим наголосом, а саме: *у шинку (10), у/в раю (6), у саду (4), у платку (3), у/в мішку (2), у ряду (2), у холодку (2), в меду (1), у миру (1), у отпуску (1), у пилу (1), у полу (1), у степу (1), у стану (1)* тощо.

Дослідники зазначають, що “на розподіл варіантних закінчень *-і (-ї)* та *-у (-ю)* можуть впливати суфікси іменника” [12, с. 86]. Так, зокрема, суфіксальні іменники II відміни на *-к* у місцевому відмінку утворюють нормативні форми на *-у*, наприклад: *у куточку (5), у масличку (3), на миснику (2), у кутку (1), у ліску (1), у “Молодику”(1), в черепочку (1)*, а також паралельні форми *у/ув очінку (3)* й *у очінці (1)*, в останньому випадку задньоязиковий приголосний *к* перейшов у *ц* (унаслідок так званої другої палаталізації задньоязикових), після якого вживається ненаголошена флексія *-і*.

Наявні в СМК також і морфологічні варіанти місцевого відмінка іменників другої відміни в однині, хоча представлені вони лише у трьох словникових статтях. Це такі слова, як *у чині (1)* та *у чину (1), у разу (1)* й у

разі (1), а також об *случаї* (1), *при случаю* (1) і *в случаї* (1). Варіанти утворення *ув/на/у суді* (15) та *у суду* (2), а також *у/в лісі* (5) і *у лісу* (3) виникли, ймовірно, внаслідок впливу наголосу.

Іншими прийменниками, що зумовлюють використання флексії *-і* у місцевому відмінку однини іменників другої відміни, є прийменники *на* та *при* [12, с. 84]. СМК та СВН репрезентують такі нормативно вжиті Г.Квіткою форми: *на селі* (53), *на місці* (19), *на серці* (14), *на хуторі* (11), *у Конотоні* (10), *на місті* (7), *на базарі* (5), *на столі* (5), *на криласі* (4), *на березі* (3), *на небі* (3), *на сватанні* (3), *на господарстві* (2), *на коні* (2), *на смітті* (2), *на споді* (2), *на холоді* (2), *при часі* (1), *на цвинтарі* (1), *на умі* (2), *при умі* (1) та багато ін. Ряд іменників із суфіксом *-к*, які вживаються з прийменниками *на* та *при*, зафіксовані у СМК та СВН з усталеною в сучасній українській літературній мові флексією *-у*: *на току* (7), *на ліжку* (6), *на містку* (4), *на рундуку* (4), *на шнурочку* (3), *на ярманку* (3), *на молодику* (2), *на плавку* (2), *на ланцюжку* (1), *на листку* (1), *на личку* (1), *на переліку* (1), *на/при сонечку* (2), *на степку* (1), *на цепку* (1), *на цвіточку* (1) тощо. Мають таке саме закінчення іменники з рухолим наголосом у формі місцевого однини: *на снігу* (2), *на шляху* (2) та ін.

Варіантна пара *на дрюці* (1) і *на дрючку* (1) репрезентує в першому випадку вживання закінчення *-і*, а наявність другого морфологічного варіанта, котрий функціонував у досліджуваній період з флексією *-у*, дозволяє нам приєднатись до думки про те, що “вживання певної флексії може залежати від звукового складу слова” [149, с. 87]. Цікавим є той факт, що “сучасна українська та білоруська мови не лише зберегли зазначену давню закономірність (а отже, і закінчення *-і* в групі іменників з кореневими *з, к, х*), а й певною мірою продовжують її” [12, с. 87].

Діалектизмами з сучасного погляду є морфологічний варіант *на лицю* (1) та іменник *при місцю* (1). Форми *на лиці* (4) і *при лиці* (1) відповідають нормативним тенденціям розвитку сучасної української літературної мови.

Уживання прийменника *по* з іменником другої відміни у місцевому відмінку в однині характеризується наявністю флексії *-у*: *по селу* (25), *по закону* (15), *по світу* (11), *по базарю* (9), *по господарству* (9), *по полю* (6), *по милосердию* (5), *по лісу* (4), *по слову* (4), *по повелінню* (3), *по предмету* (3), *по серцю* (3), *по ярмарку* (3), *по городу* (2), *по народу* (2), *по науцению* (2), *по полтиннику* (2), *по приказу* (2), *по порядку* (2), *по совсту* (2), *по согласию* (2), *по столу* (2), *по указу* (2), *по хазяйству* (2), *по Конотопу* (1) та багато ін. У парі граматичних варіантів *по носу* (1) та *по носі* (2) остання словоформа, на нашу думку, є неuzuальною.

Невелика кількість іменників другої відміни вжита з прийменником *об* і флексією *-і*: *об рештанті* (1), *об студі* (1), *об некруті* (1), *об народосчисленій* (1), *об лісі* (1) тощо.

Як вважають науковці, “закінчення *-ові, -еві (-сві)* в місцевому відмінку однини іменників II відміни є паралельним до закінчень *-і (-ї)* та *-у (-ю)* незалежно від чинників розподілу останніх” [12, с. 91]. Найбільше поширена ця флексія в категорії істот. З виокремлених нами іменників, що вживані у цій формі, не мають дублетних утворень форми *об купцеві* (1), *об копитанові* (1), *по чоловікові* (1), *на козакові* (1), *при батькові* (1), *об братові* (1), *на півневі* (1), *об Василеві* (3) та назви неістот *у/по містечкові* (8), *у хлібові* (3), *об баришеві* (1), *у манастиреві* (1), *об обідові* (1) тощо. Паралельно функціонують іменники, що приймають дві флексії: *на тижні* (7) й *на тижневі* (1), *у горбу* (3) і *у горбові* (1), *по ділу* (3) та *по ділові* (1), *по плечу* (2) та *по плечеві* (1), *при цареві* (1) й *при царю* (1), *на світі* (1) та *на світові* (1), *у дьогтеві* (1) й *у дьогті* (1).

У мові творів представників харківської школи романтиків знаходимо форми місцевого відмінка в однині з флексіями *-ові, -еві* на позначення неістот - *по степові, по світові, у лісові, по небові, по Дніпрові, по городові*, - та істот - *на коневі*.

Стилістично вмотивованою є лексема *на небеси*, котра не відповідає нормам сучасної української літературної мови. Архаїчну форму місцевого

відмінка *на небеси* (2) спостерігаємо виключно в релігійному контексті [4, II, с. 121,149].

4. Друга відміна. Множина

Цікавою є рефлексія давніх *o, e* у флексіях родового відмінка множини іменників чоловічого роду. Як зазначає Л.А.Булаховський, “закінчення родового відмінка множини чоловічої відміни *-iv, -iv* фонетично сходить на давнє *-ovъ*, що первісно належало тільки *-ъ* основам...Поширення цього закінчення в ряді слов'янських мов на слова, що колись належали до основ на *-o (-jo)*, і деякі інші стоїть у зв'язку з омонімістю закінчення *-ъ (-b)* у цих останніх” [3, с. 296]. У флексіях іменників чоловічого роду другої відміни у родовому відмінку в множині давні *o, e* переходять, як правило, в *i*: *батраків* (7), *бубликів* (6), *вареників* (6), *женихів* (1), *зайців* (2), *пастухів* (2), *серпанків* (1) тощо. Кількість словникових статей, у яких ужиті іменники чоловічого роду у множині з флексією *-iv*, дорівнює 149, загальна кількість слововживань із послідовною заміною флективних *o, e > i* - 371. Граматичні варіанти *до сусід* (2), *до сосідів* (1), *до сусідів* (2) свідчать про переважне вживання Г.Квіткою нормативної з погляду сучасних літературних норм флексії.

Поряд із тим, СМК фіксує поодинокі випадки порушення зазначеної закономірності. “Два слова чоловічого роду – *гостей* і *коней*, - пише Л.А.Булаховський, - належні до м'якого підтипу, зберегли рефлексію закінчення давньої *ъ*-відміни” [3, с. 298]. Знаходимо цю закономірність і у мові творів Г.Квітки: *коней* (4) та *гостей* (6). Булаховський вважає, що ці “... обидва слова мають значення істот, але переважна більшість слів, що в минулому належали до тієї ж *ъ*-відміни ... тепер цілком підлягли впливові твердого підтипу” [3, с. 298]. Таким чином, іменник *ведмедів* (4) наприкінці XVIII - у першій половині XIX ст., зазнав впливу твердого підтипу, а іменник *звірей* (1) зберігає давню флексію *-ей*, тож новіша форма *звірів* ще,

напевно, не увійшла в досліджуваний період до широкого вжитку. Слово *обивателєй* (1) письменник ужив у непрямій мові писаря (оповідання "Козир-дівка"), зокрема в передачі його думок, і це слововживання є, на нашу думку, стилістично маркованим. Наведемо уривок із твору: "*От ввійшов і наш писар, тихесенько сту́паючи, ... а думка так і бігас і сюди й туди, що об чим би то його одвіт і дати: чи об дорогах, чи об проходящій команді, чи об наділеній обивателєй полем, -- у його все вже підібрано, на все брехня готова...*" [4, II, с. 268].

Варіювання нульової флексії та закінчення *-ів* знаходимо в іменниках *год* (1), *годів* (20). Виключно нульова флексія вживається у формах родового відмінка в множині *некрут* (2), *чобит*(1). Вживання нульової флексії пояснює Л.А.Булаховський: "По́за впливом цієї великої категорії [іменників із флексією *-ів* у родовому відмінку множини – О.Х.] залишились тільки род. мн. *чобит* ... та поодинокі іменники, часто вживані після числівників, - положення, в якому значення родового відмінка виявлялось прозоро і без спеціальної морфологічної ознаки: *сто раз* (і *разів*)..." [3, с. 296].

Не відповідає сучасним нормативним тенденціям української літературної мови іменник *ухів* (1), що прийняв флексію *-ів*, напевне, під впливом наступної форми жіночого роду: "*... не було ні носа, ні очей, ні ухів, ні губів ...*" [4, II, с. 107].

Як відомо, для іменників середнього роду другої відміни у формі родового відмінка множини основною є нульова флексія, котра виникла внаслідок занепаду кінцевих редукованих *-ъ* та *-ь*. 13 словникових статей подають 22 такі іменники середнього роду у формі родового множини, які відповідають нормам сучасної української літературної мови і не мають морфологічних варіантів. Серед них лексеми *яць* (4), *сел* (2), *слов* (2), *ячок* (2) тощо. Відповідає нормам сучасної української літературної мови іменник *плечей* (2). Іменник середнього роду *місь* (12) послідовно вжито з нульовою флексією, на відміну від морфологічного варіанта *місців* (1), який не відповідає сучасним нормам.

Для давального відмінка іменників другої відміни в множині нормативною є флексія *-ам (-ям)* [1, с. 105]. У мові творчості Г.Квітки та його сучасників ми не знаходимо дублетних граматичних форм у вказаній відмінковій формі, з усталеними в сучасній українській літературній мові флексіями вживаються іменники: *старцям* (11), *панам* (7), *парубкам* (4), *салдатам* (4), *коням* (3), *купцям* (2), *мужикам* (2), *унукам* (2), *внучатам* (2), *хлопцям* (2), *чортякам* (2), *ловцям* (1), *мужам* (1), *школярам* (1) та ін.

Форми іменників другої відміни у знахідному відмінку множини, співвідносні з називним відмінком іменників у множині, які не мають граматичних варіантів, знаходимо в 103 словникових статтях. Кількість уживань Г.Квіtkoю таких іменників дорівнює 451: *очі* (108), *вічі* (67), *рушники* (24), *уси* (17), *поклони* (15), *салдати* (14), *пальці* (12), *вареники* (9), *шматки* (7), *горіхи* (6), *могоричі* (6), *озера* (6), *роти* (6), *очіпки* (5), *хрести* (5), *шматочки* (5) тощо.

Форми іменників, які означають назви істот і не мають морфологічних варіантів, тотожні формам родового відмінка, зустрічаємо в 52 словникових статтях. Їх кількість дорівнює 123 слововживанням: *парубків* (13), *началників* (9), *родичів* (8), *старців* (6), *мужиків* (5), *грішників* (4), *козаків* (4), *хлопців* (4), *хлопчиків* (4), *ведмедів* (3), *ляхів* (3), *хурициків* (3) тощо. Заслугує на увагу варіантна пара *свидітелів* (1) та *свидітелей* (1), в якій останній рецесивний варіант, можливо, внаслідок впливу російської мови має флексію, що не усталася в сучасній українській літературній мові.

Для досліджуваного періоду характерне функціонування таких паралельних утворень у формі знахідного множини, що приймають як флексію, тотожну закінченню називного множини, так і флексію, співвідносно з закінченням родового множини. Кількість таких пар дорівнює 15. У 5 варіантних парах спостерігаємо перевагу флексій, що тотожні флексіям множини іменників на позначення істот у родовому відмінку: *панів* (18), *пани* (1); *батраків* (4), *батраки* (1); *коней* (3), *коні* (2); *писарів* (2), *писарі* (1); *уланів* (2), *улани* (1). Пара граматичних варіантів *корінців* (2),

корінці (1) показує незначну перевагу закінчення **-ів**, у той час як нормою сучасної української літературної мови для іменників на позначення неістот є омонімія називний — знахідний.

Три пари морфологічних варіантів ужито з однаковою частотністю: *ворогів* (1), *вороги* (1); *міхів* (1), *міхи* (1); *полумисків* (1), *полумиски* (1). Перевагу у вживанні форм, тотожних множині іменників у називному відмінку, нами встановлено у 5 словникових статтях: *бублики* (10), *бубликів* (1); *дурні* (5), *дурнів* (3); *москалі* (3), *москалів* (2); *голуби* (3), *голубів* (1); *ріжки* (2), *ріжків* (1). Стилістичними причинами викликане варіювання в парі *слова* (11), *словеса* (1). Останній рецесивний варіант ужито з метою іронії у мові персонажа творів Г.Квітки - Шельменка.

В орудному відмінку іменники другої відміни в множині мають закінчення **-ами (-ями), -ми, -има** [1, с. 108]. Розглянемо докладно функціонування зазначених іменників в кінці XVIII – у першій половині XIX ст. Як відомо, типовою для української мови є флексія **-ами (-ями)**. Згадану флексію мають 273 форми у 117 словникових статтях: *рушниками* (16), *зубами* (15), *пальцями* (8), *рученнями* (8), *музиками* (6), *образами* (6), *парубками* (6), *салдатами* (6), *словами* (6), *плотами* (5), *приятелями* (5) тощо.

Уживанням у релігійному контексті пояснюємо наявність у мові творів Г.Квітки архаїчної форми *зо хрести* (2).

Відповідає нормам сучасної української літературної мови іменник *кіньми* (2). Як залишок двоїни в орудному відмінку іменників у множині функціонує флексія **-има** [3, с. 286]. СМК подає іменник *очима* (40) та граматичні варіанти *плечима* (7) й *плечами* (2), останній з яких не відповідає нормам сучасної української літературної мови і є наслідком інтерференції російської мови.

Місцевий відмінок іменників другої відміни у множині в сучасній українській літературній мові характеризується флексіями **-ах (-ях)** [1, с. 110]. Нормативні форми, які не мають граматичних варіантів, уміщені у 73

словникових статтях і становлять відповідно 114 слововживань. Серед них: *цотах* (6), *порядках* (5), *будинках* (4), *колесах* (4), *лотоках* (4), *святах* (4), *сусідах* (3), *стихах* (2), *чоботах* (2), *ковалях* (1), *колодязях* (1), *столах* (1) та багато ін.

Варіантні утворення показують як перевагу нормативних форм - *очах* (17) і *очам* (2), *обідах* (2) та *обідам* (1), *казанах* (2) та *казанам* (1), так і більшу кількість уживаних форм, що не відповідають сучасним нормам української літературної мови: *шинкам* (7), *шинках* (1); *ділам* (2), *ділах* (1); *судам* (3), *судах* (2); *селах* (11), *селах* (2); *плечам* (4), *плечах* (3); *вгородам* (3), *огородах* (1).

29 словникових статей подають 49 лексем, ужитих із флексією *-ам*: *по городам* (5), *по садкам* (5), *по складам* (5), *по дворам* (4), *по місцям* (2), *по плотам* (2), *по празникам* (2), *по хлівцям* (2), *по шиночкам* (2) тощо. Зазначена флексія не є нормою сучасної української літературної мови [8, с. 11]. За нашими підрахунками, близько 30 % іменників у досліджуваній період функціонували з флексією *-ам*. Загалом аналіз відмінювання іменників другої відміни у мові творів Г.Квітки та його сучасників показує незначні відхилення від сучасних літературних норм унаслідок уживання говіркових форм.

5. Третя відміна. Однина

Нормативною флексією для іменників третьої відміни у формі родового відмінка в однині є закінчення *-і*. Вживання цієї флексії в досліджуваній період є досить неоднорідним. Поряд із закінченням *-і* виступає й флексія *-и*. На особливу увагу заслуговує той факт, що і в сучасних південно-східних говорах відсутня єдність у їх уживанні [1, с. 113]. Досліджуючи мову творчості Г.Квітки-Основ'яненка, відзначаємо відповідність сучасній українській літературній мові 140 іменників третьої відміни у формі родового відмінка однини, зафіксованих у 16 словникових статтях. Серед них, наприклад, лексеми *матері* (71), *ночі* (18), *печі* (12),

півночі (7), крові (6), помочі (5), допоміжні (4), погані (2), розкоші (2), немоці (1), несмілості (1), повіді (1), скатерті (1) тощо.

Незначною перевагою у вживанні характеризуються форми з флексією *-и*: 24 словникові статті та відповідно 145 іменників мають подібне флективне оформлення. Наведемо кілька іменників, що їх подає СМК: *смерти (29), радості (26), волости (19), честі (11), милости (63), напасти (7), соли (7), старости (7), пам'яті (4), печали (3), осени (2), повісти (2), молодости (2), злости (1), кріпости (1), масти (1), премудрости (4)*.

Наявні також і варіантні утворення, котрі вказують як на перевагу нормативної форми - *любві (10)* та *любви (4)*, - так і на однакову частотність уживання обох форм: *погибелі (1)* та *погибели (1)*. Звертає на себе увагу той факт, що лексеми з флексією *-и* є головним чином книжними, що сприяло, напевне, зберіганню форми на *-и*. У мові творчості Я.Щоголева знаходимо пару граматичних варіантів *пам'яті (1)* і *пам'яті (1)*, решта іменників у вказаній формі приймає флексію *-и*: *смерти (8), злости (1), напасти (2)* тощо.

Неоднозначність у вживанні закінчень свідчить, можливо, про незавершеність нормативних процесів усталення та уніфікації флексій родового відмінка однини іменників III відміни, що й у наш час характеризуються неоднорідністю функціонування у говорах та суперечливістю в правописних питаннях. Фактором, що підтримував закінчення *-и*, як ми припускаємо, був приголосний *т*, який спостерігаємо майже у 90 % слововживань форм на *-и*. Сучасні слобожанські говори зберігають флексію *-и* в іменниках III відміни у родовому однині [10, с. 182].

Давальний відмінок іменників третьої відміни в однині представлений у мові творів Г.Квітки лише іменником *добрісти (2)*. Закінчення *-и* зберігається, на нашу думку, внаслідок дії причин, викладених нами вище.

Знахідний відмінок іменників третьої відміни в однині збігається з називним [1, с. 114]. У СМК простежуємо абсолютну відповідність

знахідного однини іменників третьої відміни нормам сучасної української літературної мови. 36 словникових статей репрезентують 313 іменників з колишніми основами на *-ī-, -ī-, -er-*. Наведемо деякі з них - *ніч* (59), *смерть* (38), *піч* (35), *матір* (32), *кров* (18), *любов* (13), *радість* (12), *милюсть* (10), *сіль* (9), *північ* (8), *старість* (7), *погибель* (6), *пам'ять* (5), *постіль* (5), *п'ядь* (4), *макортеть* (3), *приповідь* (3) тощо.

У третій відміні іменників в орудному відмінку однини відповідають нормативним тенденціям розвитку сучасної української літературної мови та не мають морфологічних варіантів форми *матір'ю* (22), *радістю* (6), *смертю* (4), *сіллю* (3), *честю* (3), *старістю* (2), *кров'ю* (1), *любов'ю* (1), *нечестю* (1), *напастю* (1), *пліттю* (1), *помощю* (1), *святостю* (1), *щиростю* (1).

В українській літературній мові в місцевому відмінку однини іменників третьої відміни виступає флексія *-і* [1, с. 115]. "Закінчення *-і* (з *ѣ*) замість фонетичного *и* у відповідних відмінках III відміни", на думку Л.А.Булаховського, є типовою рисою південно-східного наріччя [3, с. 20].

Кількість таких утворень, порівняно з попередніми відмінами, відносно невелика: *печі* (16), *розкоші* (9), *покуті* (5), *Сибірі* (4), *матері* (2), *макортеті* (1), *повіді* (1), *постелі* (1), *престарілості* (1), *Січі* (1), *смерті* (1). Ці іменники відповідають нормам сучасної української літературної мови. Давню флексію *-и* в досліджуваній період зберігають іменники *часту* (1), *несправності* (1). Варіантні форми репрезентують як перевагу усталеної форми: *любіві* (15) та *любови* (1), - так і більшу частотність форм, що не відповідають нормам сучасної української літературної мови: *старости* (21) і *старості* (2), *радісти* (4) й *радісті* (1). З однаковою частотністю вжито лексеми *волости* (3) та *волості* (3). Звертає на себе увагу те, що іменники, котрі зберігають давню флексію *-и*, належать до книжної лексики, отже, напевне, семантика цих слів впливає на процес постання нормативної флексії *-і*. І дотепер у сучасних слобожанських говорах у родовому, давальному і місцевому

відмінках паралельно з флексією *-і* іменників колишньої *-ї* основи виступає закінчення *-и* [6, с. 261-262].

6. Третя відміна. Множина

У родовому відмінку множини іменників третьої відміни в сучасній українській літературній мові виступає флексія *-ей* [10, с. 116]. У мові творів Г.Квітки згадане нормативне закінчення мають іменники *печей* (1), *плітей* (1) та русизм *вещей* (1).

Форма *матерів* (1), яка, на думку Л.А.Булаховського, виникла "після відпадиння *ь*, становила близьку до форм знахідного однини *матір і*, як часто буває в історії відміни ... легко підлягла впливові відміни з виразнішою флективною ознакою" [3, с. 297], тобто прийняла флексію *-ів*, яка й увійшла до сучасної української літературної мови як нормативна.

В орудному відмінку множини з сучасного погляду нормативно вжиті Г.Квіткою іменники *скатертями* (1) та *плітьми* (1), *премудростями* (1), *п'ядьми* (1).

Нормою сучасної української літературної мови є флексія *-ах* (*-ях*) для місцевого відмінка іменників третьої відміни у множині. Але у граматичних варіантах *по печам* (5), *у печах* (1) переважає віддається ненормативній флексії.

7. Четверта відміна

У сучасній українській літературній мові іменники четвертої відміни у формі родового відмінка в однині приймають закінчення залежно від суфікса. Так, іменники з суфіксом *-ат-* (*-ят-*) мають флексію *-и*, а іменники з суфіксом *-ен-* - відповідно *-і* [1, с. 120]. СМК подає лише одну лексему, вжиту у зазначеній формі – *цуценяти* (1). В українській літературній мові нормативною флексією давального відмінка іменників четвертої відміни в

однині виступає закінчення *-і*. Маємо лише одну лексему *хлоп'яті (1)* та морфологічні варіанти *дитяті (3)* й *дитятеві (2)*. Останній граматичний варіант не відповідає сучасним нормативним тенденціям і властивий говірці.

Іменники четвертої відміни у формі знахідного відмінка множини *овечат (3)* та *паненят* (1)* мають нормативну форму, тотожну родовому множини.

8. Множинні іменники

У родовому відмінку множинні іменники, згідно з нормами сучасної української літературної мови, мають такі флексії:

- закінчення *-ей*: *грошей (95)*, *дверей (18)*, *сіней (3)*;
- нульову флексію: *діточок (17)*, *уст (14)*, *діток (4)*, *дровець (4)*, *очиць (3)*, *хлоп'ят (3)* та *хлопот (2)*, *родин (2)*, *Лубен (1)*.

Давальний відмінок множинних іменників у мові творів Г.Квітки не представлений.

Знахідний відмінок множинних іменників характеризується певною варіативністю флексій у межах сучасної норми. Так, у деяких іменниках у знахідному відмінку вживається форма, тотожна з називним - *очиці (18)*, *патли (15)*, *сіни (12)*, *прийми (10)* та *приньми (5)*, *літа (8)*, *хитроці (6)*, *ласоці (4)*, *уста (4)*, *Липці (3)*, *плечі (2)*, *тенети (2)*. Другою нормативною флексією є закінчення *-ей*, уживане у сучасній українській літературній мові в іменниках на означення істот. Зазначену флексію знаходимо у формах *дітей (25)* і *курей (3)*. Морфологічні варіанти *людей (63)* та *люди (6)*, а також *двері (37)* та *дверей (1)* свідчать про невідповідність сучасним нормативним тенденціям української літературної мови.

В орудному відмінку множинних іменників у сучасній українській літературній мові вживаються флексії *-ами (-ями)* та *-ми* [1, с. 127-128]. СМК засвідчує нормативні форми множинних іменників у 21 словниковій статті. Усього нараховуємо 61 іменник, серед них лексеми *діточками (17)*, *очицями (13)*, *патлами (3)*, *цимбалами (3)*, *ліками (2)*, *дітками (1)*,

ножницями (1), хитрощами (1), а також дітьми (7) тощо. Відповідають морфологічним нормам сучасної української мови морфологічні варіанти грошами (8), грішми (20).

У лексемах людьми (23) і людями (1) останній граматичний варіант відповідає фактам сучасних слобожанських говорів [6, с. 262].

Місцевий відмінок множинних іменників представлено у нормативних із сучасного погляду лексемах на грудях (2), у грудях (1), на крючках (1), в Литцях (1), у варіантних парах з перевагою нормативної форми на людях (1), при людях (8), по людям (5), також у парі з однаковою частотністю на воротях (1), по воротям (1) та в іменнику по колоддям (1). Припускаємо, що прийменник *по* вплинув на флективне оформлення й призвів до постання закінчення *-ам* замість *-ах*. Можливим у цьому випадку є й вплив російської мови.

9. Варіювання типів відмінювання

Як відомо, "абсолютно чіткого розмежування іменників за граматичними родами і за типами відмінювання немає в українській мові і досі. Хитання щодо граматичного роду і типу відміни виявляються як у літературній мові, так і в народних говорах" [11, с. 26]. Наприкінці XVIII - у першій половині XIX ст. варіюються форми I та II відміни іменників у родовому відмінку у множині - *квітоків* (1), знахідному відмінку в однині: *продаж* (2) та *продажу* (1). Цікавим є випадок морфологічного варіювання, представлений у лексемах *суддеві* (4) та *судді* (2). Іменник першої відміни *суддя*, ймовірно, внаслідок аналогічного впливу іменників другої відміни на назву особи чоловічої статі за професією, родом занять приймає флексію *-еві*.

Зафіксовано у СМК паралельні форми *церкву* (18) та *церков* (4). Як пише І.Г.Матвіяс, "дублетні форми типу *церква - церков* ... постали внаслідок руйнування колишньої відміни *ū*-основ; ... форми на приголосний ... стали

змінюватись за зразком колишніх *ї*-основ, форми на *-а* виникли за аналогією до іменників *а*-основ [11, с. 33].

Отже, дослідження граматичних особливостей відмінювання іменників наприкінці XVIII - у першій половині XIX ст. на Слобожанщині дозволяє дійти висновку про те, що відмінкова парадигма іменника виступає у майже сформованому вигляді. Причини відхилення від норм сучасної української літературної мови полягають у збереженні архаїчних форм унаслідок стилістичних мотивацій Г.Квітки та вживанні ним таких живомовних форм, що не увійшли до літературної мови і функціонують на рівні діалекту. Відзначаємо досить високий рівень відповідності флексивної парадигми іменника нормативним тенденціям розвитку сучасної української літературної мови.

Література:

1. Бевзенко С.П., Грищенко А. П., Лукінова Т. Б. та ін. Історія української мови. Морфологія. АН УРСР, Ордена Труд. Червон. Прапора Ін-т мовознавства ім. О. О. Потебні. Київ: Наук. думка, 1978. 539 с.
2. Бузлик Л.Ф. Из наблюдений над говором русских сел Липецкого района Харьковской области (Именные части речи). *Труды филолога ХГУ*. 1962. Т.10. С.188 — 204.
3. Булаховський Л. А. Вибрані праці : в 5-ти т. Т. 2. Українська мова. К. : Наукова думка, 1977. 631 с.
4. Веневцева Л.В. Флексії давального однини іменників другої відміни у творах Л.Глібова. *Глібовські читання присвячені 160-річчю з дня народження поета* (Тези доповідей). Ніжин: Чернігів. Облполіграфвидав, 1987. С.74 — 75.
5. Грищенко А. П., Мацько Л. І., Плющ М. Я. та ін. Сучасна українська літературна мова: підручник для студентів філологічних спеціальностей вузів. К. : Вища школа, 1997. 493 с.
6. Жилко Ф. Т. Нариси з діалектології української мови. К.: Рад. шк., 1966. 307 с.

7. Жовтобрюх М.А. Мова української преси (до середини дев'яностих років. XIX ст.). К. : Видавництво Академії наук Української РСР, 1963. 415 с.
8. Жовтобрюх М. А. Уніфікація норм української літературної мови і діалекти. *Мовознавство*. 1979. № 5. С.3 — 12.
9. Карпенко Ю.О. Друга відміна іменників. *Українська мова і література в школі*. 1984. № 11. С.18 — 27.
10. Лисиченко Л.А. Из спостережень над системою словозміни в говірках східної Харківщини. *Наук. зап. Харк. пед. ін-ту. Філологічна серія*. 1958. Т.24. С.177 — 194.
11. Матвіяс І. Г. Іменник в українській. К.: Рад. школа, 1973. — 184 с.
12. Сологуб Н.М. Варіантні флексії місцевого відмінка однини іменників II відміни. *Морфологічна будова сучасної української мови*. К., 1975. С. 84 — 95.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Галка І. Вітка. Х.: Вид-во Харк. ун-ту, 1840.
2. Галка І. Українські балади. Х.: Вид-во Харк. ун-ту, 1839.
3. Галка І. Сава Чалий. Х.: Вид-во Харк. ун-ту, 1838.
4. Квітка-Основ'яненко Г. Ф.: у 7-ми томах. К.: Наукова думка, 1956.
5. Ластівка. Сочінення на малоросійском языкѣ. С.Петербург: Типографія Імператорской Російской Академіи, 1841. 384 с.
6. Могила А. Думки и пісні та ще де-що. Х.: Вид-во Харк. ун-ту, 1839.
7. Молодик. Ч.ІІ. Х.: Вид-во Харк. ун-ту, 1843.
8. Словник мови творів Г.Ф.Квітки-Основ'яненка: в 3-х т. Х., 1978 — 1979.
9. Словник мови Т.Г.Шевченка: в 2-х т. К.: Наук. думка, 1964.
10. Южный русскій зборникъ. Харьков: Типогр. Харьк. ун-та, 1848. 96 с.

Рекомендовано до друку Вченою Радою Національного юридичного університету імені Ярослава Мудрого (протокол № 6 від 26 лютого 2018 року)

Рецензенти:

Маленко О.О. — д.ф.н., проф., зав.кафедри українознавства та лінгводидактики ХНПУ ім. Г.С. Сковороди

Саснко Н.В. — д.п.н., проф., зав.кафедри іноземних мов ХНАДУ

Автори:

Сімонок В.П., доктор філологічних наук, професор кафедри іноземних мов № 1;

Кузнецова О.Ю., доктор педагогічних наук, професор кафедри іноземних мов № 3;

Голубничка Л.О., доктор педагогічних наук, професор кафедри іноземних мов № 3;

Зелінська О.І., кандидат філологічних наук, доцент кафедри іноземних мов № 1;

Мошинська О.Ю., кандидат філософських наук, доцент кафедри іноземних мов № 1;

Нестеренко К.В., кандидат філологічних наук, доцент кафедри іноземних мов № 3;

Сергєєва Г.А., кандидат філологічних наук, доцент кафедри іноземних мов № 1;

Ходаковська О.О., кандидат філологічних наук, доцент кафедри іноземних мов № 1.

П 78 **Проблеми лінгвістики та іншомовної дидактики: теорія, методологія, практика** : монографія / В.П. Сімонок, О.Ю. Кузнецова, Л.О. Голубничка та ін. – Х.: ФОП Бровін О.В., 2018. – 252 с.
ISBN 978-617-7555-42-0

У монографії висвітлено теоретичні та прикладні аспекти розвитку та взаємодії мов у синхронії та діяхронії, актуальні проблеми іншомовної освіти, методики викладання іноземних мов, та філософії мови.

Видання може бути корисним для фахівців у галузі філології, філософії та лінгводидактики, викладачів, аспірантів, студентів вищих навчальних закладів та всіх, хто цікавиться проблемами мови та мовної освіти.

ISBN 978-617-7555-42-0

© Національний юридичний університет
імені Ярослава Мудрого, 2018